

על ספרים וסופריהם

הרב ד"ר איתמר ורהפטיג

'אוצר הגאונים החדש' למסכת בבא מציעא

כל חוקרי ההיסטוריה של המשפט הקדום עומדים נפעמים מול התופעה של המשפט העברי. למרות עתיקותו, לא אבד סברו ולא נס ליחו. הוא חי ונושם, ובמדת מה אפילו מתחדש. בדרך כלל משפט עתיק מפנה מקומו למשפט מודרני. צאו וראו גורלו של המשפט הרומי או אף המשפט האנגלי הישן, שנלמדים ע"י מעטים כעניינים בעלי ערך היסטורי. לא כן גורלו של המשפט העברי; לא רק שהוא נלמד מדי יום ביומו, שעה בשעתו, על ידי המונים, אלא שהוא גם מיושם למעשה בבתי דין רבים בעולם כולו, הפוסקים על פי ההלכה. ניתן להצביע על סוד כוחו במילה אחת – הרצף. מתחילתו, במעמד הר סיני, הוא נלמד ומיושם ברצף, בכל הזמנים וברוב המקומות. החדש אינו דוחה את הישן אלא נבנה על גביו, כאריחים על גבי נדבכי היסוד. לא כאן המקום לתאר תהליך זה ועוצמתו, מתקופת התנ"ך, דרך תקופת המשנה (אנשי כנסת הגדולה והתנאים), תקופת התלמוד (בבבלי ובבבלי), הגאונים, הראשונים והאחרונים, ועד ימינו.

אמנם המתבונן יראה שבתוך הרצף הזה שתי תקופות קיימת בהן עמומות יחסית. האחת – תקופת בית ראשון; אין לנו עדות היסטורית על גלגולה של תורה שבע"פ בתקופת שמקיפה את רוב ספרי התנ"ך, היינו מיהושע עד עזרא, ובתנ"ך אף קיימים אזכורים תמוהים על אי שמירת פסח (מל"ב כג, כב) וסוכות (נחמיה ח, יז) במשך תקופה ארוכה וכד'; ואם כי שערי תרוצים לא ננעלו, השאלה על הסתר הדברים עדיין קיימת¹.

תקופה אחרת היא תקופת הגאונים. כל הלומד תלמוד בעיון לומד את הגמרא עם רש"י, תוספות, רי"ף, רמב"ם ועוד מגדולי הראשונים, כאילו הם הגיעו מיד אחרי חתימת הגמרא ופירשוה. ומה באשר לתקופת הגאונים? מדובר על פער בן מאות שנים! ידוע כבר זמן רב שתקופה הגאונים הייתה עשירה ביותר בתשובות ובפירושים, ולא רק בשדה ההלכה אלא גם בתחומים אחרים, כפרשנות המקרא, פילוסופיה, לשון ועוד. הבעיה העיקרית היתה בעיית השפה, שכן הגאונים כתבו בעיקר בערבית, השפה המדוברת במקומם ובזמנם – כך הוא על כל פנים מרס"ג ואילך, כשהתחילו לכתוב חיבורים ולא רק תשובות. כאשר מרכז התורה עבר לארצות אירופה איבדה הערבית את מעמדה, ולכן כמעט שלא למדו יותר את ספרות הגאונים. אמנם כיום

1 ראה עוד רמב"ן עה"ת במדבר טו, כב. ואכמ"ל בעניין זה.

מתברר יותר ויותר שחלק מן הראשונים הכירו ונעזרו רבות בספרות זו, ובראשם הרמב"ם; אם כן נשמר הרצף.

עם זאת, בשנים האחרונות הולכת ונחשפת ספרות ענפה זו שמיתרגמת לעברית, ועוד היד נטויה. בתוך מכלול זה חייבים לציין את מפעלו האדיר של הרב בנימין מנשה לויין ז"ל, שכבר לפני כשמונים שנה ערך את 'אוצר הגאונים', שהוא ריכוז דברי הגאונים על סדר המסכתות, כך שמי שלומד סוגיה יכול בנקל לראות מה אמרו הגאונים באותו ענין. אמנם הוא לא סיים את מלאכתו, והגיע רק עד אמצע מסכת בבא מציעא. בינתיים גם נחשף חומר גאוני רב, בעיקר מן הגניזה הקהירית, שלא היה ידוע לו. כדאי גם לציין את מכון 'אופק' שפרסם חומר רב מתורתם של הגאונים.

והנה עתה קמו כמה תלמידי חכמים, בקיאים במחקר, יודעי ערבית, והם ממשיכים את המפעל האדיר הזה בסגנון מחודש, והוציאו כעת את יבולם הראשון - 'אוצר הגאונים החדש' על מסכת בבא מציעא. פרופ' ירחמיאל ברודי, ביחד עם הרב ד"ר כרמיאל כהן והרב ד"ר צבי יהודה שטמפפר, בסיוע הקרן הלאומית למדע, הגישו לנו אוצר של ממש בכלי נאה. הם עברו על מאות חיבורים של הראשונים שטמונים בהם דברי הגאונים, בדקו באופן שיטתי חיבורים של בני התקופה - כספר המקח והממכר של רב האי גאון ואחרים, לעתים אף תרגמו מחדש קטעים מחיבורים הכתובים בערבית שלא תורגמו לעברית כנראה מעולם². כפי ששמעתי בכוונתם להמשיך עוד במסכת בבא בתרא, שבועות ומכות, וכן לערוך כרך השלמה של חומר חדש שלא הובא במפעלו של הרב בנימין לויין.

נסקור בקצרה את ההבדל בין שיטת עבודתם לשיטת העריכה של האוצר הישן. הרב לויין חילק את דברי הגאונים לתשובות ופירושים, ובחלק מן המסכתות הוסיף גם את פירושי רבנו חננאל. בספר שלפנינו אין חלוקה כזו. לפי סדר הדף הם מצטטים קטע מן הגמרא, ומסמיכים לו את דברי הגאונים הרלוונטיים בסדר רץ, כשהם מציינים את מקור הקטע; כאשר אותו קטע מובא בכמה מקורות מקבילים, הם מצטטים את הנוסח היסודי מביניהם, משתמשים במהדורות ביקורתיות במקום שהן קיימות, ובהערות הם מביאים שינויי נוסח ותיקונים. בשעת הצורך הם השתמשו גם בכתבי יד, וביניהם בולט שימושם בקטעי גניזה כאמור. לקטעים שונים הוסיפו פיסוק המיקל על הקריאה. בשולי הדף נוספו הערות שמטרתן להפנות למקורות מקבילים, לברר את זהות הגאון, להסביר ביטויים קשים, להצביע על קשיים מסוימים, ולציין מקורות מדברי חז"ל. אמנם כאן השאירו בקעה שיש עוד מקום להתגדר בה; בדרך כלל הקורא צריך ללמוד בעצמו את הסוגיא ואת פירושיה בעיון כדי לראות אם ומה נתחדש בקטע זה בפירושי הגאונים, ואם פירושי הגאונים שונים מדברי הראשונים. בכמה מקומות המהדירים עמדו על כך בהערותיהם, אך לא עשו כן באופן שיטתי.

2 ראה למשל תרגום מספר מקח וממכר לרה"ג ס' ב עמ' 14-15, וס' נז עמ' 50, ועוד כמה קטעים חדשים שטרם פורסמו: ס' כח עמ' 33; ס' לב עמ' 36; ס' שפה עמ' 240; ס' תעו עמ' 281; ס' תקח עמ' 302.

נביא כעת שמונה דוגמאות למטמוניות שבאוצר, ובראשן - פירושים מחודשים:

א. ס' לא, עמ' 35: הגמ' בב"מ יב, ב שואלת על המשנה האומרת שמציאת עבד עברי לעצמו, מדוע? לא יגרע ממי ששכר פועל לכל מלאכה, שלפי הברייתא מציאתו לבעל הבית! ועונה שלושה תירוצים: ר' יוחנן אומר שהמשנה עוסקת בעבד נוקב מרגליות, שבעה"ב מסיח דעתו ממלאכות אחרות שהוא עושה, כולל מציאת אבדות. רבא אומר שהמשנה עוסקת במגביה מציאות תוך כדי מלאכתו, וא"כ לא ביטל כלום ממלאכת בעה"ב, הלכך המציאה לעצמו (רש"י). רב פפא עונה: "כגון ששכרו ללקט מציאות, והיכי דמי דאקפי אגמא בכור"י". רש"י מסביר שרב פפא מעמיד את הברייתא שאומרת שמציאתו לבעה"ב במקרה שבו שכרו ללקט עבורו מציאות, כמו למשל דגים באגם, ולא שהוא מצא מציאה נוסף על מלאכתו; ולפי זה בשוכרו לסתם מלאכה - מציאתו לעצמו, כפשט המשנה. כלומר, רב פפא חולק על קודמיו. אבל הגאון מפרש שגם רב פפא בא לפרש את המשנה כפשטה, היינו ששכרו ללקט דגים ואגב כך מצא אבידה. ובלשונו: "דבהדי כוארי אשכחה לההיא מציאה, ולא קא פסדא מלאכה דבעל הבית. משום הכין מציאת פועל לעצמו". והוא כעין תירוץ של רבא. לפי זה יוצא כי בסתם פועל מציאתו לבעל הבית, דלא כרש"י שסבר שרב פפא חולק על ר' יוחנן ורבא וסתם פועל מציאתו לעצמו, כפי שכבר העירו המהדירים בהערה 10 שם. השו"ע חו"מ ס' ער סע' ג פוסק כרש"י (וראה סמ"ע שם), והולך בעקבות הרמב"ם שכירות ט, יא; אך כעת מתברר לנו שקיימת גם דעה חולקת. כאן היה מקום לחקור אם דרכו של רב פפא לחלוק על קודמיו, וביחוד על רבא, והאם פוסקים כמותו כשהוא חולק.

ב. ס' צט, עמ' 74: הגמ' בב"מ כח, ב אומרת שמי שמוצא בעל חיים שנאבד לבעליו, אם הוא 'עושה ואוכל' יטפל בו זמן מסוים, ואז רשאי למוכרו. הגמ' מביאה סתירה בין שתי ברייתות ביחס לזמן הטיפול באוויזין ותרגולין, ועונה: "הא ברברבי הא בזוטרי". רש"י מסביר שתרגולין גדולים אוכלים הרבה לכן לאחר שלושה ימים מוכרם, ואילו קטנים שאינם אוכלים הרבה מטפל בהם שלושים יום. אבל הגאון מפרש להיפך, עופות קטנים טיפולן מרובה ומוכרן לאחר שלושה ימים, משא"כ גדולים. וכבר העיר הגר"א בהערותיו על הגמ' שם שכן פירשו הר"ח והרמב"ם. ואולי מקורם בתשובת הגאון, כפי שהעירו על כך המהדירים בהערה 3 שם.

ג. ס' רצג, עמ' 186: הסוגיה בב"מ צד, א מביאה את משפטי התנאים, וביניהם: "תנאי קודם למעשה". רש"י ורוב הראשונים מפרשים שבניסוח הדברים צריך להקדים את התנאי למעשה, כגון אם תלך לטבריה תקבל 200 זוז, ולא יאמר תקבל 220 זוז אם תלך לטבריה. בסברה קשה להבין את ההבדל. עכ"פ מדברי הגאון עולה פירוש אחר, כפי שהעירו המהדירים שם; היינו: התנאי סוכם קודם המעשה שאליו הוא מתייחס, ולא הותנה למפרע לאחר המעשה שאליו הוא מתייחס. ומכאן מקור לדברי הרמב"ם בהלכות אישות ו, ד. וראה יד פשוטה שם שהאריך בחידוש זה, ולא הפנה לתשובת הגאון.

ד. ס' שג, עמ' 192: בגמ' בב"מ סו, ב נאמר: "אמר רבא הוי יתיבנא קמיה דרב

נחמן, ובעי לאותביה אונאה, ואודיק חזיתן איילונית". רב נחמן אומר שמחילה בטעות הוי מחילה, ורבא אומר שבתחילה היה קשה לו על הוראה זו מסוגית אונאה, "אלא הבטתי וראיתי שאיילונית מסייע לרב נחמן", כלשון הגאון. משמע שרבא הביט ברב נחמן, ולא כפי שרש"י מפרש שרב נחמן הביט על רבא. אבל קשה, שכן הגאון ממשיך להביא דוגמאות מן הש"ס כי "אודיק" פירושו הבטה מלמעלה למטה, וכאן הרי מסופר "אמר רבא, היינו יושבין לפני רב נחמן כי אמר...", וזה מתאים לפירש"י שרב נחמן הסתכל על רבא מלמעלה למטה! ואולי יש ליישב שאין כוונת הגאון להבטה ממש, אלא להתבוננות בעניין.

ה. ס'י שפה, עמ' 240: המשנה אומרת "השוכר את האומנין... מקום שאין שם אדם שוכר עליהן או מטען". מובאת בספר תשובה מתוך כתב יד קמברידג' המיוחסת לרב צמח גאון, בדבר שוכר חמור בקניין שהתכוון לצאת עם החמור בשיירה, והנה ערב צאת השיירה חוזר בו המשכיר, וכך עלול להיגרם הפסד לשוכר שכעת אינו מוצא חמור אחר לשוכרו. המשיב עונה שאין המשכיר יכול לחזור בו, "ואי הדר ביה ושכיחי חמרי למיגר, שוכר עליהן, ואילא משכח חמרא למיגר מטעה אותן". זהו דין דבר האבד, המתיר לשוכר שהפסיד לשכור חמור על חשבון בעל הבית או להטעותו.

ונראה שנפלה טעות בכתב יד או בהדפסה, וצריך לומר 'ואי לא' במקום 'ואילא', כלומר אם אין שכיח למצוא חמור בשכירות מותר לו לשכור חמור אחר או להטעותו. אולם הרב כרמיאל כהן אמר לי שאין זו טעות, אלא צורת כתיב מקובלת בספרות הגאונים לצרף את התיבות 'ואי לא' לתיבה אחת, ראה למשל עמ' 140 הערה 3, ועמ' 216 הערה 5.

ו. ס'י תא, עמ' 247: בעניין מקח טעות מובא בדף פ, א בשם ר' יוחנן, שאם אמר המוכר על המוצר שיש בו הרבה פגמים או מומים שלא היו בו, "והיה בה מום אחד וסנפו בין המומים, הרי זה מקח טעות". רש"י מפרש: "לפי שהכיר הלוקח בשאר מומים שאינן, וכסבור בכולן הוא משקר אלא להשליך מעליו תרעומת הוא אומר, הלכך מקח טעות הוא, דעל דעת כן לא זבן". כלומר, הקונה לא טרח לבדוק את כל המומים האמורים, בסוברו שהמוכר אומר דברי גוזמא בעלמא. בדרך זו הלכו גם הרי"ף והרמב"ם. אבל בתשובת הגאון, שמקורה בספר המקח והממכר לרה"ג, נאמר: "ולא הזכיר אם יש בה מום אחר, ואף לא הזכירו בכלל, אלא ששתק לאחר שהזכיר אותן שהזכ... לפי שהמוכר הטעה אותו". כאן ברור שיכול הקונה לבטל את המקח בטענת מקח טעות, כי מום זה שנתגלה עתה לא ידעו, ואם כן לא מחל עליו. ומשמע שאם המוכר הזכיר אותו בין היתר - יחשב הלוקח כמוחל, ולא נמצא בגאון כלל הרעיון של 'חשבתי שלהשביח דעתי התכוונת'. אמנם צריך להבין כיצד פירש הגאון את המילה 'סנפו'. וצריך לומר, שבכך שמנה המוכר הרבה מומים הוא טוען שכאילו הזכיר את כל המומים, וזו המשמעות של 'סנפו'. לפי זה אצל לומר שרה"ג חזר בו במקום אחר, כפי שהעירו המהדירים שם. עכ"פ השו"ע בחו"מ ס'י רלב סע' ח-ט פוסק כרש"י, ולא הובאה שם דעה אחרת.

ז. בהמשך תשובת הגאון שם מובא: "הענין השלישי, לא פירש בפירוש שום מום,

אבל אם אמר לו בסתם חפץ זה יש בו מומים, אפילו שימצא בו כל מומים שבעולם אין יכול להחזיר, והוי המכר קיים", שהרי ידע שיש בו מומים. ויש להעיר, שהרמב"ם הלכות מכירה טו, ו, ובעקבותיו השו"ע חו"מ סי' רלב סע' ז, פוסקים שצריך שידע הקונה באיזה מום מדובר, ואין די במחילה כללית על מומים. אין כאן המקום להסביר את מקורם של הרמב"ם והשו"ע שם, עכ"פ נראה שדבריהם אינם כדברי הגאון.

ח. סי' תמו, עמ' 266: הגמ' בב"מ צא, א שואלת: "מהו להכניס מין ושאינו מין לדיר? ופשטי להו לאיסורא דלאו כהלכתא, דאמר שמואל: ובמנאפס - עד שיראו כדרך המנאפס, ובכלאים - עד שיכניס כמכחול בשפופרת". ובעמוד הבא: "מהו להכניס מין ומינו ושאינו מינו לדיר, כיון דאיכא מיניה - בתר מיניה גריר [ולא יבוא להרבעת איסור], או דלמא אפילו הכי לא? ופשטי להו לאיסורא דלא כהלכתא, משום פריצותא דעבדי".

הרמב"ם הל' כלאים ט, ב פוסק להלכה שמותר, וכן פסק השו"ע ביו"ד סי' רצ"ד סע' ג: "מותר להכניס שני מינים לדיר אחד". אבל הרמ"א כותב: "ובמקום דאיכא למיחש לפריצות דעבדי איסורא אסור להכניסם אפילו לדיר"; ומסביר הש"ך, שלהבנת הרמב"ם והשו"ע מאמר הגמ' "דלא כהלכתא" מוסב גם על החשש של פריצות בעבדי, אבל הרמ"א שם כן חושש להלכה לפריצותא דעבדי כמובא לעיל, כי הוא למד שמאמר הגמ' "דלא כהלכתא" מוסב רק על עצם הדין, שמן הדין מותר להכניסם לדיר, אבל כשיש חשש של פריצות עבדי - אסור. ולפי זה הוא אינו גורס ברמ"א את המילה 'איסורא'.

הגאון פוסק שאסור, ואפילו במין ומינו ושאינו מינו. וז"ל: "דהא אמור רבנן שביק בת מינו ואזיל על דלאו בת מינו", ומשמע שמעיקר הדין אסור. ואולי לא גרס את המלים "דלא כהלכתא", או אולי סבר שזמנו ומקומו נחשב כמקום פרוץ. וכבר עמדו על כך המהדירים שם, וצ"ע.

ולסיום: אוצרות הגאונים אכן נחשפים והולכים במאה השנים האחרונות, ומגמה זו מקבלת כעת חיזוק בחיבור שלפנינו. מחקר התקופה מתעשר בחומר חדש ובמיוחד בקטעי גניזה חדשים, שאף תורגמו לעברית. אך בעיקר לומדי מסכת בבא מציעא מגלים פירושים חדשים, מקורות חשובים לדברי הראשונים, נוסחאות חדשות, ועוד פנינים שתוארו בסקירה זו. אולי כדאי להדגיש בגוף הטכסט - ע"י צבע או סימון אחר - קטע חדש שעדיין לא שזפתו עין, ואז הלומד יתאמץ יותר לבחון אם ומהי נקודת החידוש בקטע שלפניו.

ועוד הערה אחת: המוציאים לאור של אוצר הגאונים החדש עשו עבודה שהיא מתבקשת מאליה זה זמן רב. יש ואתה שואל את עצמך, מדוע עד עתה לא היה מי שימשיך את המפעל האדיר של הרב לוין (חוץ ממסכת סנהדרין שהוציא לאור הרב ח"צ טויבש, והתחלת בבא בתרא שהוציא לאור הרב יקותיאל כהן)? מתברר שאשמים בזה בין השאר קשיי תקציב. לו זכינו המדינה הייתה מאמצת מפעל כזה, כדרך שהיא עושה לפרויקטים מסוימים הקשורים ללשון העברית. בינתיים נודה על העבודה היפה של צוות המהדירים, ונקווה לגמר טוב ומהיר של הסדרה החשובה הזו.